

ТЕМА 7.
ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-
МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
(початок ХХ ст.)

7.1. Теорія маржиналізму. «Маржинальна революція» класичної, австрійської шкіл

Поява маржиналізму (marginal – граничний) була об'єктивно зумовлена якісними змінами на мікро- та макрорівнях, які відбулися в останній третині ХІХ ст. в суспільно-економічному житті розвинутих країн Заходу, а саме:

все більшою монополізацією економіки;

формуванням складніших форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем;

інтенсивним процесом інтернаціоналізації ринків та ін.

заміна акценту дослідження із ринку виробника на ринок споживача.

Значною мірою його поява стала наслідком величезного прогресу науки, особливо її природничих і гуманітарних галузей.

Попередниками маржиналізму виступили:

1) німецький економіст Герман Генріх Госсен (Hermann Heinrich Gossen, 07.09.1810–13.02.1858), який у 1854 році математично обґрунтував основні принципи теорії граничної корисності; згідно якої важливі економічні закони пояснювалися з позиції максимуму корисності, а економічні взаємозв'язки розглядалися з математичної точки зору (що було не зовсім звично для того часу; методологічні принципи вченого мають спільні риси з австрійською школою). Основна праця «Розвиток законів суспільного обміну і правил людської діяльності, що звідси витікають», 1854.

2) французький інженер Ж. Дюпюї (Jules Dupuit, 1804–1866), який досліджував проблему цінової дискримінації та її вплив на економічний добробут; суть цього явища він вперше визначив як «один і той самий товар...продається за різними цінами» різним покупцям, причому різниці у цінах безвідносні до різних витрат».

3) французький економіст А. Курно (1801–1877), який у 1838 р. у праці «Дослідження математичних принципів багатства» досліджував методи ціноутворення в умовах монополії (чи конкуренції) та механізм функціонування природної монополії.

4) німецький економіст І.Г. фон Тюнен (1783–1850), який вперше запропонував теорію розподілу на основі ідеї граничної продуктивності у праці «Ізольована держава».

Засновниками маржиналізму вважаються:

австрійський економіст та лідер австрійської школи Карл Менгер (23.02.1840–27.02.1921, основні праці – «Основи вчення про народне господарство»³¹, 1871, та «Дослідження про методи соціальних наук і політичної економії зокрема»³². 1883);

англійський економіст і статистик Вільям Стенлі Джевонс (01.09.1835–13.08.1882), засновник математичної школи в політичній економії; закон спадної корисності вважав основним законом споживання; основні праці «Теорія політичної економії», 1871, «Принципи науки – трактат про логіку та науковий метод», 1874;

Йому належить вислів: «наша наука має бути математичною хоча б тому, що має справу з кількостями».

французький економіст Леон Вальрас (16.12.1834–05.01.1910) розробив чисту економічну теорію та теорію загальної рівноваги (анти-Прудон), побудувавши систему рівнянь загальної конкурентної рівноваги; основні праці: «Початки чистої політичної економії чи теорія суспільного багатства», 1874 і 1877; «Дослідження по математичним основам теорії багатства», 1838.

³¹ «Grundsätze der Volkswirtschaftslehre».

³² «Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere».

Перехід в останній третині XIX ст. від цінностей класичної школи (загального бачення, методу і навіть предмета) до теоретико-методологічних цінностей маржиналізму було визнано «маржинальною революцією» в економічній теорії. Вихід основних праць засновників маржиналізму і вважається її початком.

Основна ідея маржиналізму – це дослідження граничних економічних величин як взаємопов'язаних явищ економічної системи на рівні фірми, галузі (мікроекономіка) та національної економіки (макроекономіка).

З погляду методології головними принципами маржиналізму є:

1) ідеологічна нейтральність аналізу, тобто звільнення аналізу від впливу ідеології суспільства. Відокремлення його від конкретно-економічних дисциплін для з'ясування універсальних закономірностей, незалежних від місця і часу (щоб підкреслити «відстороненість» своїх досліджень, маржиналісти, починаючи з В. С. Джевонса і А. Маршалла, почали вживати замість терміна «political economy» нейтральніший – «economics»);

2) перегляд предмета дослідження: провідною стає проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів (за словами М. Блауга, «економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання»);

3) методологічний індивідуалізм, тобто пояснення економічних явищ поведінкою окремих індивідів, розгляд суспільства як сукупності атомістичних індивідів, економіки як системи взаємозалежних суб'єктів господарювання, а економічних закономірностей як наслідку взаємодій індивідуальних рішень, основаних на вільному виборі суб'єктів;

4) статичний підхід, оскільки досліджується не те, як змінюється економіка, а те, як вона улаштована, як може існувати і не руйнуватися система, яка складається з індивідів, що керуються власними інтересами;

5) акцентування уваги дослідників на сфері обміну та споживанні та визнання переважання споживання над

виробництвом. «По суті маржиналізм зводить всю економічну науку о механізмі обміну»³³ ;

б) економічна раціональність, яка означає максимізацію суб'єктами господарювання своїх цільових функцій (корисності для споживачів і прибутку для виробників);

7) граничний аналіз;

8) математизація, тобто широке використання математичних методів, зокрема диференційного обчислення.

З'ясувавши це, слід приділити увагу питанням генези й еволюції маржиналізму. Тому, важливо розглянути етапи «маржинальної революції», простежити особливості маржинальних концепцій різних шкіл.

Австрійська школа маржиналізму

Вона сформувалась у 70-ті роки XIX ст. і здобула найширше визнання серед представників маржиналізму на першому етапі «маржинальної революції». Цю школу репрезентували професори Віденського університету К. Менгер, Ф. Візер (1851–1926) і Е. Бем-Баверк (1851–1914). Основні праці К. Менгера — «Основи політичної економії»; Ф. Візера — «Походження й основні закони господарської цінності», «Природна цінність», «Закон влади»; Е. Бем-Баверка — «Основи теорії цінності господарських благ», «Капітал і прибуток», «Теорія Карла Маркса та її критики».

Найхарактерніші методологічні особливості австрійської школи:

по-перше, суб'єктивно-ідеалістичне відображення економічних процесів та явищ;

по-друге, використання як головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства;

по-третє, визнання первісності (примату) споживання над виробництвом.

Коло питань, що їх вивчали представники австрійської школи, охоплювало вчення про предмет політичної економії, її методологічні основи, і метод дослідження економічних

³³ Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений: Пер. с фр. — М.: Экономика, 1995 [с. 329]

процесів, і аналіз вартості товару і факторів, що впливають на її формування, тощо.

Об'єктом дослідження вважалося окреме господарство, яке визнавалося типовим елементом економічної системи суспільства. Ідеалом такого господарства було господарство цілком ізольованого суб'єкта – Робінзона. Народне господарство розглядалось як сукупність таких окремих господарств. Для того щоб виявити і розкрити закони економіки в цілому, достатньо було, на думку австрійських економістів, вивчити механізм їхньої дії на прикладі одного ізольованого господарства. Такий метод дослідження отримав назву «робінзонат».

Обстоюючи позиції нової концепції, економісти австрійської школи обмежували економічні відносини лише ринковими зв'язками, тобто відносинами обміну. Саме вони, на їхню думку, є засадничими в дослідженнях, оскільки визначають пропорції, котрі формуються у виробництві і надають йому відповідного характеру. Основою економічної діяльності вважалася психологія суб'єкта господарювання, яка зумовлює його потреби, мотиви діяльності й усю його економічну поведінку. При цьому об'єктивний характер розвитку суспільного виробництва і властивих йому законів повністю ігнорувався. В їхніх системах усі економічні суб'єкти цілком однорідні й рівноправні, кожний діє виключно у власних інтересах. Економічні закони в такому разі стають наслідком взаємодії індивідуальних рішень.

Оскільки центральне місце серед проблем, які досліджувала австрійська школа, посідала проблема цінності, потрібно передовсім вивчити теорію цінності цієї школи, що відома під назвою теорії «граничної корисності». Згідно з цією теорією корисність є визначальним фактором цінності. Під корисністю австрійці розуміли ту загальну властивість матеріальних благ, котра дає змогу задовольнити потреби індивіда. При цьому вони розрізняли (зокрема Е. Бем-Баверк) два види корисності: просту (абстрактну) і кваліфіковану (конкретну). Абстрактна розглядалась як корисність взагалі, що притаманна матеріальним благам, які є в достатній кількості. Кваліфікованою корисністю наділялися блага, запас яких

обмежений, і зменшення такого блага хоча б на одну одиницю негативно позначатиметься на добробуті індивіда. Таке розмежування корисності пов'язувалося з формуванням цінності благ. Не всі «корисності» здатні обмінюватися. Таку здатність мають тільки ті блага, які є в обмеженій кількості і завдяки цьому стають цінностями. К. Менгер дав суб'єктивістське тлумачення цінності, яке стало згодом загальною вихідною позицією австрійської школи, а саме: «цінність — це судження, яке люди, що господарюють, мають про значення благ, котрі перебувають у їхньому розпорядженні для підтримання їхнього життя та їхнього добробуту, а тому поза їхньою свідомістю вона не існує».

Розвиваючи цю ідею, Е. Бем-Баверк процес утворення цінності поділяв на два етапи. Перший він пов'язував з утворенням «суб'єктивної цінності», під якою розумів індивідуальну оцінку блага суб'єктом. Вона залежала від того, яку роль благо відігравало в задоволенні його потреб. Величина корисності, що її забезпечує людині відповідне благо, є водночас і мірою його цінності. При цьому важливо зрозуміти й запам'ятати, що новим елементом, який австрійська школа внесла в теорію корисності, було те, що за основу цінності товару австрійці брали не просто корисність, а граничну корисність, що задовольняє мінімальну потребу людини. К. Менгер був першим із представників австрійської школи, хто сформулював принцип спадної корисності, відповідно до якого цінність будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, яку має остання одиниця його запасу. Е. Бем-Баверк, дотримуючись такого принципу в дослідженні суб'єктивної цінності, не обмежився цим і виділив другий етап утворення цінності блага, який пов'язував з «об'єктивною» цінністю, котра, на його думку, формується на ринку в результаті вирівнювання суб'єктивних оцінок у процесі стихійного виявлення попиту і пропозиції. Крім теорії «граничної корисності», необхідно також, використовуючи рекомендовану літературу, вивчити й засвоїти інші теорії представників австрійської школи, зокрема, теорію приписування (рос. мовою «теория вменения»), теорію капіталу

і процента, звернувши увагу на їхній методологічний інструментарій.

На думку Е. Бем-Баверка поняття „мінова цінність” і „ціна” знаходяться в тісному зв'язку між собою, але не співпадають одне з одним. Мінова цінність означає можливість одержати в обмін на дану річ відому кількість інших матеріальних благ, а ціна означає саме цю кількість матеріальних благ, одержану в обмін на дану річ³⁴.

7.2. Зародження неокласицизму

Починаючи вивчення цього питання, слід запам'ятати, що становлення неокласичної традиції пов'язане з другим етапом «маржинальної революції», який припадає на 90-ті рр. XIX ст. З цього часу маржиналізм стає популярним і пріоритетним у багатьох країнах.

Головне досягнення маржиналістів на цьому етапі — відмова від суб'єктивізму та психологізму 70-х років з тим, щоб підтвердити, що «метою чистої економіки... завжди залишалося пояснення регулярного ходу економічного життя на основі даних умов» (Й. Шумпетер). Через це представників «другої хвилі» «маржинальної революції» стали вважати спадкоємцями класичної політичної економії й називати неокласиками, а їхню теорію — «неокласичною».

Визначаючи цілі економічної науки, неокласики казали про вплив різних факторів на економічний добробут. На перший план висувалася корисність благ і попит на них з боку споживачів. При цьому неокласики виходили з того, що економічні закони однакові для будь-якого суспільства: як для індивідуального господарства, так і для сучасних досить складних економічних систем. Вихідною і водночас центральною в неокласиків є ідея економічної рівноваги, яка досягається завдяки механізму ціноутворення в ринковому господарстві.

³⁴ Бем-Баверк Е. Основы теории ценностей хозяйственных благ // Австрийская школа в политической экономии: Сборник / К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М.: Экономика, 1992. – С. 243 – 426.

Предметом їх дослідження виступає поведінка окремих суб'єктів господарювання, що мають на меті збільшити свої доходи при мінімізації власних витрат та обмеженості ресурсів. Ключовим стає дослідження поведінки споживача на ринку.

На цьому етапі «маржинальної революції» — етапі формування неокласичного напрямку — найбільший науковий внесок у економічну теорію зробили англієць А. Маршалл, американець Дж. Б. Кларк та італієць В. Парето. З огляду на це саме їхні економічні теорії потрібно передусім розглянути та проаналізувати.

А. Маршалл (1842—1924) був засновником і главою кембриджської школи, яка сформувалася у 90-х роках XIX ст. в Англії. Ця школа за своїм впливом на економічну науку не поступалася австрійській і започаткувала неокласичний напрям в економічній теорії. Основна праця А. Маршалла — «Принципи економік» («The Principles of Economics», 1890). У цій та інших своїх працях він намагався розробити універсальну економічну теорію, поєднуючи різні концепції. Найбільшою його заслугою є створення синтетичної теорії, яка об'єднувала елементи трудової теорії вартості і теорії граничної корисності. Маршалл переосмислив, переробив теорію трудової вартості (дія об'єктивних факторів) і теорію граничної корисності (дія суб'єктивних факторів), поєднавши їх у власній теорії взаємних зв'язків попиту і пропозиції. Ключова ідея А. Маршалла полягала у відмові від теоретичних дискусій навколо вартості («цінності») на користь вивчення проблем взаємодії попиту і пропозиції як сил, що визначають процеси, котрі відбуваються на ринку. Він ґрунтовно проаналізував, як формуються і взаємодіють попит і пропозиція, увів поняття еластичності попиту, запропонував власну компромісну теорію ціни.

Ціну продукту він розглядав як найважливіший елемент ринкової економіки, а ринок — як високоорганізовану інституцію, де взаємодіють попит і пропозиція і встановлюються ціни. Маршалл уважав, що його теорія ціни спрямована на пошук усіх факторів, що визначають ціну. Його теорія синтезує й досліджує дві групи факторів, що впливають на ринкові ціни. Оскільки ринкові ціни складаються під впливом попиту та пропозиції, то їх дослідження потребує

виділення суми факторів, від яких залежать їхні зміни та взаємозв'язок на ринку. З одного боку, є ціна попиту. Вона формується під впливом попиту на товар, який визначається корисністю продукту. Це група факторів ринкового походження. З другого — існує ціна пропозиції, яка залежить від витрат виробництва, тобто має виробниче походження і визначається факторами виробництва: землею, працею, капіталом і організаторськими здібностями підприємця. У визначенні ціни Маршалл виділяв її залежність від граничних витрат з боку пропозиції і від граничної корисності з боку попиту. Витрати на виробництво граничної одиниці товару і виручка від його продажу будуть однакові. Середня або рівноважна ціна товару тлумачилася ним як результат ціноутворення, коли на ринку перетинаються ціни попиту і пропозиції. Маршалл одним з перших економістів пов'язав із ціною товару еластичність попиту на нього.

У теоретичній системі Маршалла важливе місце поряд з теорією ціни належить теорії розподілу. Згідно з цією теорією кожний із факторів виробництва (земля, праця, капітал, підприємницька діяльність) також підлягають дії попиту і пропозиції. Виходячи з цього, кожен з цих факторів, як щойно було сказано, має ціну попиту, яка визначається його граничною продуктивністю, і ціну пропозиції, яка визначається його граничними витратами. Величина зарплати, процента, ренти є рівноважною ціною цих факторів (праці, капіталу, землі). Прибуток, на відміну від цих доходів, не є гарантованим доходом підприємця, а змінюється зі зміною цін, і його розмір визначається багатьма причинами, серед яких не останнє місце належить «природним якостям» бізнесмена. Загальний національний дохід є результатом дії всіх факторів і зростає зі збільшенням пропозиції факторів.

З часом саме життя все більше підштовхувало економічну думку до розроблення теорій, які могли б дати реалістичніше уявлення про те, як насправді функціонує ринкова система, у чому її переваги, а де вона дає збої, що потребують коригування з боку держави. Економічна думка першої чверті ХХ ст. стала приділяти все більше уваги проблемі економічного циклу, але будучи зв'язаною провідною ідеєю неокласичної школи про

автоматичне встановлення економічної рівноваги, вона прагнула дати пояснення економічного циклу на підставі зовнішніх щодо економічної системи явищ. Тому, неокласики починають спеціально досліджувати роль грошової системи та її вплив на параметри розвитку економіки, можливості використання грошово-кредитної політики як інструмента антициклічного регулювання. Унаслідок цього виникають нові грошові теорії.

У 20-х рр. з'являється кембриджський варіант кількісної теорії грошей або теорія «касових залишків». Її авторами були А. Маршалл, А. Пігу та Дж. Робертсон. Основна ідея кількісної теорії грошей — безпосередній вплив змін грошової маси на рівень цін. Новим у кембриджському варіанті є те, що центром аналізу стають мотиви, котрі визначають накопичення готівки в касах фірм і в окремих осіб. Прагнення суспільства зберігати певну частину своїх доходів у грошовій формі розглядається прихильниками кембриджського варіанта, як найважливіша умова автоматичного встановлення рівноваги в економічній системі за наявності гнучкої системи цін. Зростання або зниження цін, на думку авторів, спричиняє зміну реальної цінності суми грошей у вигляді готівки. Щоб зберегти її незмінною, коли ціни зростатимуть, економічні суб'єкти прагнутимуть збільшити грошову частину свого доходу і скоротити частину доходу, яка споживається; коли ж ціни знижуватимуться, то їх дії будуть протилежними. Саме це прагнення до збереження реальної цінності грошової частини доходу прихильники кембриджського варіанта розглядають як автоматичний регулятор рівноваги на ринку: підвищення цін спричиняє зменшення споживання і внаслідок цього скорочення попиту та нове зниження цін. Падіння цін навпаки — стимулює зростання попиту і наступне зростання цін. Такі процеси заведено називати «ефектом Пігу» або «ефектом реальних касових залишків».

Основною працею А. Пігу (1877—1959) є «Економічна теорія добробуту» (1920), де викладено його концепцію добробуту. Основна увага приділяється проблемі оптимізації соціального добробуту, що його А. Пігу розглядає як суму добробуту окремих індивідів. Основою соціального добробуту є економічний добробут. На думку Пігу, економічний добробут

— це задоволення, яке можна оцінити в грошовому еквіваленті. Економічні причини впливають на економічний добробут будь-якої країни не безпосередньо, а через створення і використання об'єктивного додаткового економічного добробуту, тобто національного доходу (національний дохід є тією частиною об'єктивного доходу, яка також вимірюється грошима). Пігу вважав головним показником національного добробуту «національний дивіденд». Добробут визначається рівнем і темпами зростання національного дивіденду та рівномірним його розподілом. Виходячи з цього Пігу визнає перерозподіл національного доходу однією з найважливіших функцій держави.

Важливо звернути увагу на те, що А. Пігу був одним із перших неокласиків, котрий піддав сумніву досконалість ринкового механізму та вільної конкуренції. Він показав, що існують вагомі та стійкі причини, які порушують дію ринкового механізму і зумовлюють необхідність державного втручання. Основними з них є, по-перше, неминучість виникнення монополій. Монополії й монополістична конкуренція зумовлюють зростання цін та зниження рівня інвестицій. У результаті відбувається спад можливого рівня національного дивіденду. Отже, необхідне обмеження монополістичних тенденцій державою. По-друге, так звані зовнішні ефекти, тобто позитивні або негативні (що буває частіше) ефекти діяльності приватних осіб та фірм, які не знаходять вартісної оцінки на ринках, але від яких вииграють або програють інші економічні суб'єкти. Зовнішні ефекти є відображенням суперечності між інтересами виробництва та потребами суспільства.

Пігу розглядав дві форми державного втручання в економіку: пряму й непряму. Непрямі заходи (податки, субсидії) необхідно застосовувати для усунення економічних наслідків «зовнішніх ефектів», що виникають за умов вільної конкуренції. Пряме втручання необхідне за посилення позицій монополій в економічному житті. Однак, на думку Пігу, антимонопольне законодавство є хоч і корисним, але малоефективним. Він висловлює ідею прямого втручання держави в галузі із найбільшою загрозою виникнення монополії. Втручання держави має здійснюватися у формі безпосереднього

контролювання цін, тарифів та обсягів випуску продукції. Крім того, Пігу не виключає можливості прямих державних капіталовкладень у певні сфери економіки, а також прямого державного управління. Таким чином, у концепції Пігу було сформульовано важливі аспекти участі держави в економічній діяльності, однак в цілому ця концепція залишилася в межах неокласичної традиції.

Монетарну теорію економічного циклу розробив у цей час інший представник кембриджської школи Р. Хоутрі (1879—1975). Йому належить пріоритет створення теорії, яка пов'язує споживчі доходи й витрати з економічним циклом. Кредитна система є важливою складовою його моделі, тому що саме приплив грошей з банків для задоволення потреб підприємців веде до підвищення доходів. На його думку, економічний цикл — це суто грошове явище, обумовлене коливаннями грошового попиту й відповідними змінами в наданні кредитів. За економічного піднесення, на думку Хоутрі, попит на гроші зростає, банки збільшують кредит і полегшують умови його надання, зменшують ставку процента. Такі дії банків є результатом зростання рівня цін, ділової активності і збільшення швидкості обігу грошей. Але з розвитком цього процесу банки стають обережнішими і, побоюючись розвитку інфляції, підвищують ставку процента, обмежують і навіть скорочують кредитування. В результаті відбувається спад економічної активності.

На основі своєї теорії Хоутрі дійшов висновку, що циклічні коливання ділової активності можна пом'якшити через розумну грошово-кредитну політику. Саме ідеєю грошово-кредитної політики пронизано всю його теоретичну систему. На це слід звернути увагу, вивчаючи інші теоретичні розроблення Хоутрі, коло яких досить широке і охоплює проблеми трудових відносин та заробітної плати, оподаткування, економічної діяльності та влади, міжнародної торгівлі тощо. Найвідоміші його праці — це «Добра й погана торгівля» (1913), «Капітал і зайнятість» (1937).

Американська школа

Наприкінці XIX ст. з'являється своєрідний американський варіант теорії граничної корисності. Автором цієї теорії був

професор колумбійського університету Дж. Б. Кларк (1847—1938). Його основні праці: «Філософія багатства» (1886), «Розподіл багатства» (1899), «Проблеми монополій» (1901), «Суть економічної теорії» (1907). У процесі вивчення економічного вчення Кларка його наукові досягнення необхідно розглядати у двох аспектах: методологічному і теоретичному, у першому випадку звертаючи увагу на новизну методології в рамках розробленого вчення про три природні розділи економічної науки, у другому — на так званий закон спадної продуктивності факторів виробництва (праці та капіталу).

Саме Кларк був автором цього закону, який покладено в основу теорії граничної продуктивності — основної теорії Кларка. Сутність закону спадної продуктивності праці й капіталу полягає в тому, що кожний новий внесок праці у виробництво за незмінних розмірів капіталу супроводжується зменшенням продуктивності проти попередніх внесків праці. У свою чергу, кожний наступний внесок капіталу (за незмінної чисельності робітників) характеризується меншим обсягом виробленої продукції, нижчою ефективністю, ніж попередній.

Знання теорії граничної продуктивності є обов'язковою умовою розуміння теорії розподілу Кларка, яка має стати наступним кроком у вивченні даного питання. Саме проблему розподілу Кларк уважав головною проблемою політичної економії. На його думку, розподіл суспільного доходу відбувається відповідно до природного закону, який забезпечує кожному фактору виробництва стільки багатства, скільки він створює. Кларк розвинув учення про три фактори виробництва, установивши ще один такий фактор: 1) капітал у грошовій формі; 2) капітальні блага (засоби виробництва і земля); 3) діяльність підприємця; 4) праця робітника. Згідно з його теорією розподілу кожний фактор виробництва характеризується специфічною продуктивністю і створює дохід. Так, капітал дає банківіві процент, капітальні блага породжують ренту, діяльність підприємця забезпечує йому підприємницький прибуток (утворюється лише за «динамічного стану», коли підприємець виступає як новатор), а праця — заробітну плату робітнику. Величина доходу, який дає кожний фактор своєму власникові, визначається граничною продуктивністю цього

фактора (наприклад, зарплата є еквівалентом граничної продуктивності праці).

Отже, теорія граничної продуктивності поширює маржиналістський підхід на сферу розподілу і в такий спосіб ніби завершує зазначену систему. Водночас не варто забувати про її певну статичність й абстрактність, ігнорування факторів пропозиції під час визначення ціни факторів виробництва та ін.

Далі слід розглянути вчення Кларка про статистику і динаміку, оскільки відоме в економічній теорії розмежування статичного й динамічного аналізу також було вперше обґрунтовано цим ученим. Проводячи аналогію з теоретичною механікою, Кларк поділяв економічну науку на три розділи: універсальну економіку (вивчає загальні універсальні закони розвитку економічних явищ); економічну статистику (аналізує дію цих законів за умов перебування господарства в стабільному, рівноважному стані, тобто без будь-яких змін); економічну динаміку (показує, що «відбувається з багатством і добробутом суспільства за умови, якщо суспільство змінює форму та способи діяльності»).

Математична школа в політичній економії

Розпочати вивчення цього питання доцільно з формування загального уявлення про передумови виникнення, сутнісну характеристику і значення математичного напряму в економічній теорії. Для цього передовсім треба згадати історичні умови розвитку країн Західної Європи, які спричинили виникнення (перша половина XIX ст.) і формування в цілісну концепцію (друга половина XIX ст.) окремих розроблень економістів-математиків.

Значення математичної концепції в економічній науці визначається тим специфічним впливом, який справило на розвиток економічної теорії застосування математичних методів дослідження. Основними передумовами все активнішого впровадження математичних методів у економічні дослідження були: 1) перетворення капіталізму на розвинену господарську систему з високим рівнем взаємопов'язаності та однорідності всіх її частин і елементів; 2) значні досягнення в галузі математики і можливість їх застосування до аналізу економічних процесів.

Самостійність математичного методу полягає в тому, що він є не тільки описовим, а й дослідницьким методом, причому дослідження не лише кількісного, а і якісного. Математичний аналіз має спиратися на відповідну теорію причинно-наслідкових економічних залежностей.

Досягнення економістів-математиків щодо описування, систематизації та дослідження ринкового механізму є значними. Уперше дослідження вищої математики було застосовано у сфері суспільних наук. У працях економістів-математиків було зроблено першу спробу описати ринок конкуренції товаровласників, як замкнену систему суворих, чітких взаємозалежностей. Тим самим був зроблений крок наперед у розумінні того, що існує тісний зв'язок кількісних та соціальних характеристик функціонування господарської системи як цілого.

Отже, важливо засвоїти, що вчені-математики досліджують дію ринкового механізму за умов вільної конкуренції і центральною тут є проблема економічної рівноваги. В еволюції математичної концепції рівноваги в XIX ст. слід виділити два етапи. Перший — праці А. Курно і Г. Госсена. Цей етап є передісторією математичної концепції економічної рівноваги, оскільки в наукових працях цього періоду (перша половина XIX ст.) наявні лише окремі елементи, підходи до цієї концепції. Другий етап — праці Л. Вальраса і В. Парето, в яких математичну теорію подано в цілісному вигляді. Виходячи з цього, головну увагу слід зосередити на працях саме цих учених.

Л. Вальрас (1834—1910) видатний економіст-математик, засновник лозаннської школи. Головна наукова праця — «Елементи чистої політичної економії» (1874). Принципова заслуга Вальраса полягає у створенні замкненої математичної моделі загальної економічної рівноваги. Ця модель є спробою пояснити у взаємозв'язку всі категорії ринкового господарства на основі принципу суб'єктивної корисності. Тому потрібно ґрунтовно розглянути цю модель.

Усіх агентів виробництва Вальрас поділив на дві групи: власники продуктивних послуг (землі, праці, капіталу) і підприємці. Отже, в основу моделі Вальрасом покладено ринковий підхід до економічних явищ. Суб'єкти першої групи

— це продавці послуг і покупці предметів споживання; суб'єкти другої групи навпаки — покупці продуктивних послуг і продавці продуктів споживання. Виробництво і споживання є взаємозв'язаними через два взаємодіючі ринки: продуктивних послуг і предметів споживання. Рівновагу в цій системі Вальрас характеризував як стан, за якого: по-перше, ефективний попит і пропозиція продуктивних послуг будуть однаковими; по-друге, існуватиме постійна стійка ціна на ринку продукції; по-третє, продажна ціна продукції дорівнюватиме витратам, вираженим у продуктивних послугах. Дві перші умови відносяться до рівноваги обміну, а третя — до рівноваги виробництва. Ці умови рівноваги Вальрас відобразив через чотири взаємозв'язані системи рівнянь. У цих чотирьох системах загальна кількість рівнянь дорівнює кількості невідомих, що дає математичне розв'язання задачі. У теорії Вальраса рівновага розглядається, з одного боку, як явище функціональне, а з другого — як вияв суб'єктивного прагнення суб'єктів господарської діяльності до найбільшої корисності за умов вільної конкуренції.

Основні закони, дотримання яких, на думку Вальраса, забезпечує рівновагу: 1) товари одного класу на ринку повинні мати тільки одну ціну; 2) ціна товару зрівнює кількість запропоновану і кількість споживану; 3) ціна має забезпечувати максимальне задоволення і покупцеві, і продавцю. Ці закони можна застосувати до товарів або послуг не лише на споживчому, а й на виробничому рівні.

Треба, проте, зауважити, що теорія Вальраса — це теорія економічної статистики, яка не враховує факторів ризику та невизначеності, циклічних коливань, технічних нововведень тощо. У цілому ж, вивчення моделі загальної економічної рівноваги цього вченого дає можливість зрозуміти, що він уперше зробив спробу застосувати математичну модель для виявлення проблем установаження рівноваги економічної системи й надання цій системі стабільності. Однак на відміну від моделей ринкової рівноваги А. Курно, В. Джевонса, А. Маршалла та інших моделей Вальраса характеризує не окрему, а загальну економічну рівновагу симетричних ринків. Тому Л. Вальрас по праву вважається засновником сучасного макроекономічного моделювання. Крім того, наявність

однодумців і послідовників його вчення дала підстави називати Л. Вальраса основоположником лозаннської школи маржиналізму.

Продовжувачем традиції лозаннської школи був видатний італійський учений В. Парето (1848—1923). Основні його праці— це двотомний «Курс політичної економії» (1898), «Учення політекономії» (1906) і «Трактат із загальної соціології» (1916). Головний напрям наукових пошуків Парето полягав у спробах створення «чистої» економічної теорії, позбавленої понять цінності та корисності. Він уважав, що економічна теорія має вивчати механізм установаження рівноваги між потребами людей і обмеженими ресурсами для їх задоволення. Для теоретичного обґрунтування моделі взаємозалежності всіх економічних факторів, що впливають на суспільне виробництво і споживання, він широко використовував математичні методи аналізу.

Парето розвинув теорію добробуту або, як її інакше називають, теорію економічного оптимуму, суть якої полягає в оптимальному розподілі економічних ресурсів і благ, що виробляються. За Вальрасом, як відомо, в результаті еквівалентного обміну кожен його учасник отримує максимум корисності. Удосконалюючи теорію загальної економічної рівноваги Вальраса, Парето уточнив критерії стійкої рівноваги, сформулював її умови, що отримали назву «оптимуму Парето». Рівновага трактувалася ним як економічний стан, за якого неможливо поліпшити становище будь-якого з учасників обміну, не погіршивши становища когось іншого. Рівновага настає тоді, коли діаметрально протилежні сили, тобто бажання та всі численні перешкоди на шляху до їх задоволення, буде збалансовано. У такий спосіб Парето сформулював поняття суспільної максимальної корисності («оптимум Парето»). Це поняття характеризує найдоцільніший розподіл товарів і ресурсів.

На відміну від Вальраса, він розглядав стан рівноваги в часі, а також допускав коливання коефіцієнтів виробничої функції залежно від розмірів випуску продукції, намагався «очистити» теорію рівноваги від «психології», виключивши етичні мотиви економічної поведінки суб'єктів господарювання.

У його моделі аналізуються не лише економіка вільної конкуренції, а й різні типи монополізованих ринків, що стало самостійним об'єктом дослідження економістів лише через кілька десятиліть (у середині ХХ ст.)

7.3. Виникнення та розвиток кейнсіанства

Термін «кейнсіанство» походить від економічної теорії, розробленої Джоном Мейнардом Кейнсом (1883–1946).

Об'єктивними передумовами виникнення кейнсіанства виступили:

- на межі ХХ ст. знищення монополіями вільної конкуренції як регулятора капіталістичного господарства;
- швидке руйнування з розвитком капіталізму механізмів автоматичного ринкового саморегулювання.

Таким чином, були спростовані ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринках товарів, праці та капіталу.

Кейнсіанство мало значний вплив на світову економічну думку. Зокрема, воно пов'язано з виникненням макроекономіки як важливої складової сучасної економічної науки. Водночас, у період світової економічної кризи 1929–1933 рр. та наступної депресії 30-х років проявилися тенденції щодо неспроможності регулювання економіки неокласичними концепціями.

Криза продемонструвала очевидну невідповідність між високим рівнем розвитку продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Високий рівень усупільнення та ускладнення господарського механізму потребували планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах, тобто посилення ролі держави в економіці.

Спочатку посилене державне втручання в економічне життя пояснювалося практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази.

Опублікувавши 1936 р. основну свою працю «Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей», Дж. М. Кейнс створив теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку у економічній науці, який обґрунтовує неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та

необхідність державного втручання в економічні процеси.

Дж. М. Кейнс сформулював теорію державного регулювання економічної системи, роль держави в стимулюванні інвестиційного процесу, визначив напрямки державного регулювання: основи грошово-кредитної та бюджетної політики, їх інструменти.

Вчений запропонував перенести напрямок макроекономічного регулювання із сфери пропозиції у сферу попиту. Запропонував шляхи досягнення ефективного попиту. Він розробив «основний психологічний закон». Запровадив концепцію мультиплікатора та визначив його вплив на обсяги національного виробництва.

Теоретична система та економічна програма Дж.Кейнса

Вчення Кейнса – учня А. Маршалла і кембриджської школи – стало своєрідною реакцією на неокласичну школу й маржиналізм, які панували в економічній науці до нього. Після економічної кризи 1929–1933 рр. різко Кейнс змінив свої погляди, проголошуючи, що капіталізм доби вільної конкуренції вичерпав свої можливості.

Попередниками Кейнса, які розробляли ті чи інші функціональні зв'язки процесу відтворення та положення яких він розвиває далі, можна вважати так звану стокгольмську школу – Б. Оліна, Е. Ліндаля; Ф. Кана у Великобританії та А. Ханта у Німеччині. Однак тільки Кейнс чітко сформулював новий напрям економічної теорії – *теорію державного регулювання економіки*.

Новизна ідей Кейнса полягала:

1. У визнанні недосконалості та нездатності до саморегулювання системи ринкових економічних відносин, а отже, у визнанні *потреби активного втручання держави в економіку*. Новаторство виявилось і у наданні *переваги макроекономічному аналізу перед мікроекономічним*. Головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це і зробило його *основоположником макроекономіки* як самостійного розділу економічної теорії.

В обґрунтуванні концепції так званого «*ефективного попиту*», тобто потенційно можливого і стимульованого державою попиту. Різко і аргументовано критикуючи економістів, які були прихильниками догматичних постулатів «закону ринків» (Ж.-Б. Сея, Кларка, Маршалла, Пігу), Кейнс дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не у сфері пропозиції ресурсів (їхньої рідкості, цінності, найефективнішого поєднання для отримання максимуму продукції тощо), а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів.

Рівень виробництва або *національного доходу*, за Кейнсом, залежить від сукупного ефективного попиту, тобто попиту, що забезпечений грошима. Кейнс звертає увагу на проблему реалізації та доводить, що незгодженості у сфері попиту і створюють у капіталістичному суспільстві головну перешкоду для використання ресурсів: труднощі з реалізацією саме і призводять до порушень процесу відтворення. Тому в центрі теорії Кейнса була поставлена проблема *факторів, що визначають величину попиту та його зростання*.

Вихідним у вивченні цієї проблеми є зрозуміння того, що «ефективний попит» є тотожним національному доходу, який витрачається на споживання й нагромадження, тобто складається з *особистого та виробничого* попиту. Перший – це витрати суспільства на споживчі блага, другий – на інвестиції (капітальні блага), інакше кажучи – це споживчий та інвестиційний (виробничий) попит.

Кейнс розглядає *ефективний попит* у зв'язку з дією трьох факторів:

1. схильності до споживання;
2. схильності до інвестицій;
3. переваги ліквідності.

Відповідно до теорії Кейнса витрати на споживання зростають мірою збільшення доходу, що є в розпорядженні суспільства. Проте величина їхнього зростання дещо відстає від абсолютного збільшення доходу, тобто кожний додатковий долар останнього хоч і збільшує споживання, але на суму меншу за цей долар. Кейнс назвав частку кожного додаткового долара

даного доходу, яка використовується на споживання, *граничною схильністю до споживання*. З допомогою цього показника можна визначити, якою мірою приріст доходу впливає на приріст споживання

Відставання споживання від темпів зростання доходу, що є в суспільному розпорядженні, пов'язане з тим, що частина національного доходу зберігається, заощаджується, не повертаючись у господарський оборот. Підстави цієї закономірності Кейнс бачив не в соціальних, класових стосунках, а в *психології людини*. Це його твердження відоме під назвою «*основний психологічний закон*». Економічна сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень. Це, зрештою, стримує зростання попиту і споживання.

Дія «психологічного закону» може бути компенсована, на думку Кейнса, іншим фактором – *схильністю до інвестицій*, що визначає величину інвестиційного (виробничого) попиту. Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, за Кейнсом, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Інакше кажучи, інвестиції можуть здійснюватися лише тоді, коли *очікуваний прибуток перевищуватиме позичковий процент*. Населення завжди використовує на споживання лише певну частку своїх доходів, а решту – заощаджує. Рішення про заощадження, таким чином, приймаються населенням паралельно з рішеннями про частку споживчих витрат у загальному обсязі доходу і цілком незалежно від вирішення фірмами (приватним бізнесом) питання про рівень інвестицій.

Економісти до Кейнса не звертали особливої уваги на той факт, що заощаджують споживачі, а інвестують – виробники, тобто рішення про заощадження та інвестиції приймають різні люди, не погоджуючи їх між собою. Кейнс зробив цей висновок одним із засадничих пунктів свого аналізу.

Ще одним фактором, котрий впливає на ефективний попит, Кейнс називає переваги *ліквідності*. Таку саму назву має і кейнсіанська теорія попиту на гроші. Ліквідність у Кейнса – це можливість продати за одиницю часу за максимальною ціною будь-яке майно. Економічні агенти, купуючи активи, віддають

перевагу ліквіднішим, тому що побоюються значних фінансових втрат у разі зниження ділової активності. При цьому Кейнс указував на існування трьох мотивів, здатних спонукати людину зберігати передовсім гроші, а не активи, що дають дохід (земля, будівлі, акції, облігації). До них належать: трансакційний мотив (бажання мати готівку для непередбачених платежів), мотив перестороги та спекулятивний мотив (страх втратити капітал). Між сукупним попитом і фактором переваги ліквідності, на відміну від двох попередніх факторів, існує обернена залежність.

Отже, саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу.

На думку Кейнса, причини інфляції та безробіття пояснюються браком синхронності прийняття основних економічних рішень, зокрема, рішень щодо заощаджень та інвестицій. Кейнс визнає, що в сучасній капіталістичній економіці рівновага між заощадженнями та інвестиціями є недосяжною, бо інвестиції, як правило, відстають від зростання заощаджень, виявляються меншими за останні, в результаті чого утворюються надлишкові заощадження, має місце відносно перенагромодження, і суспільство зазнає кризи або тривалої стагнації. Виходячи з цієї концепції, Кейнс намагається з'ясувати і причини безробіття.

Наступним етапом стала кейнсіанська теорія зайнятості. На відміну від неокласиків Кейнс поставив безробіття в залежність не від заробітної плати, а від браку «ефективного попиту», а обсяг зайнятості – від рівня виробництва «національного доходу», тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Останній же має тенденцію до відставання, до неврівноваженості, що робить повну зайнятість за умов капіталізму явищем винятковим.

Кейнс усупереч панівним тоді економічним поглядам доводить помилковість використання заробітної плати як засобу лікування безробіття. Він не тільки наголошував на необхідності запобігти за допомогою держави «урізанням» заробітної плати як нібито основного засобу ліквідації безробіття, а й прямо казав, що «найрозумніша політика полягає, зрештою, у підтримуванні стійкого загального рівня грошової заробітної плати».

Революційний висновок кейнсіанської теорії полягає в тому, що за капіталізму не існує жодного механізму, який гарантував би повну зайнятість. Кейнс визнає, що безробіття – органічно притаманне капіталізму явище, яке «неминуче супроводжує сучасний капіталістичний індивідуалізм» та зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції. Проте він стверджує, що економіка може бути збалансованою, тобто може досягти рівноваги сукупного обсягу виробництва і за високого рівня безробіття та інфляції.

Розглядаючи кейнсіанську модель макроекономічної рівноваги, обов'язково слід звернути увагу на *теорію мультиплікатора* – зміна рівня рівноваги національного доходу більша за зміни того вихідного рівня автономних витрат, що його спричинили. Кожна інвестиція перетворюється на суму доходів індивідів, і коли б ці доходи не витрачалися, то приріст національного доходу за певний проміжок часу дорівнював би приросту інвестицій. Але на практиці отриманий дохід витрачається й перетворюється на нові доходи, які, у свою чергу, знову витрачаються, і т. д. Зрештою приріст національного доходу через певний час стає помноженою величиною початкових капіталовкладень. Сам же множник, або *мультиплікатор*, залежить від того, яку частку своїх доходів суспільство витрачає на споживання: що вища схильність до споживання, то більший мультиплікатор, і навпаки.

Значення теорії Кейнса як вихідної бази розвитку теорії макроекономічної динаміки, що зумовлюється багатьма суттєвими моментами:

1. макроекономічний метод дослідження;
2. висунення Кейнсом на перший план проблеми реалізації, або «ефективного попиту», яка поклала початок розвитку динамічної теорії циклу;
3. його теорії національного доходу в цілому та мультиплікатора органічно увійшли в посткейнсіанські теорії економічного зростання;
4. Кейнс поєднав економічну теорію та економічну політику в одне ціле, покликане сприяти підтриманню життєдіяльності капіталістичної системи господарства.